

lehetetlenné vált itt élete, és mi az, ami elszólítja innen. Legtöbben a már kint élő rokonok után mennek Amerikába, Magyarországra és főleg Izraelbe. Egy beregszászi zsidó család azért költözik át Magyarországra, mert már mindenki elment, így nekik sincs itt helyük. Hermus bácsi utolsó elintéznivalója már csak annyi, hogy megszervezze a temető ápolását és a rendszeres gyertyagyújtást a templomban. Az ungvári Mirmelsteinék két nappal látogatásunk után repültek Budapesten keresztül Tel-Avivba. Avrom Glaser huszti templomgondnok is csak a papírokat várja. A szintén huszti

Mendel bácsi, Kárpátalja egyetlen kóser metszője menne is, maradna is. Kivételesen nélkül mind idős, nyugdíjas emberek. Hátuk mögött egy nehéz és küzdelmes élet, előttük egy újrakezdés. Mégis belevágnak. Mégsem sajnálják itthagyni a szülőföldet. Szemükben ott van a Szentföld, az új élet. Akik oda készülnek, örömmel mennek, mert hazamennek. Örömmel mondogatják egymásnak, hogy nem jövőre, de: „Idén Jeruzsálemben!” Hát jó utat. Azoknak az elszántaknak pedig, akik maradnak, azt üzenjük: Találkozunk jövőre ugyanitt, Kárpátalján!

Beke György

KÁHÁN GÉZA BARÁTJA

ELŐLJÁRÓ SZAVAK

Nemcsak emberek kerültek börtönbe Ceausescu Romániájában, hanem eszmék, könyvek is. Boltívek teherbírása című máramarosi és szatmári barangoló könyvem „letartóztatási parancsa” 1985. január 29-én kelt: elrendelte a könyvtárusi forgalomban lévő példányok azonnali beszállítását a raktárakba. Egy év múlva a szakszervezetek központja adta ki az utasítást, hogy a Boltívek teherbírását ki kell venni a könyvtárakból, „és záros helyen őrizni, hogy senki se juthasson hozzá.”

Könyvem ellen még megjelenése évében, 1983-ban titkos román brosúra jelent meg, Gheorghe Rotărescu nyugalmazott államvédelmis alezredes aláírásával. Ezt követte a kötet „letartóztatása.” Az indok: nacionalizmus. Éppen az ellen a könyv ellen hangzott el a vád, amelyik külön-külön fejezetet szentelt a máramarosi ukránoknak (ruszinoknak), a szatmári sváboknak és a máramarosi zsidóknak. A fejezetek előzőleg megjelentek folyóiratokban, és az államvédelem és a bukaresti pártközpont mind a három esetben élesen tiltakozott ellenük. Koppándi Sándor, a román állampárt sajtóalfőnöke különösen a ruszin riportom ellen kelt ki: miért bolygatok olyan kérdést, amelyet már „lezárt” a történelem, vagyis számára a máramarosi ukránok elrománosítása, iskoláik betiltásával, szellemi életük elsoványításával, befejezést nyert.

A Boltívek teherbírását az 1989. decemberi népmozgás szabadította ki börtönéből.

Úgy érzem, hogy ez alkalomból illendő bemutatnom írásomat a Múlt és Jövő olvasóinak is.

Említettem, hogy a riportok előzőleg, rövidebb változatban, romániai magyar folyóiratokban megjelentek. A Káhán Géza barátja a bukaresti A Hét hasábjain. Onnan hamarosan átvette az Új Kelet, 1982. november 19-én, a következő jegyzet kíséretében:

„Az alábbi kiűnő írást A Hét című bukaresti magyar hetilap egyik legutóbbi számából vettük át. Szerzője Beke György, a romániai magyar nyelvű irodalom és újságírás kiválósága. Az uzoni születésű szerző elsősorban társadalmi riportjaival, interjúköteteivel és a csángók életviszonyainak művészi feldolgozásával szerzett patinás nevet. Most közölt írása egy máramarosi zsidó emberről szól, aki – történetesen – unokafivére Jichák Káhánnak, az izraeli Felsőbíróóság elnökének, a szábrái és sátilai táborban történt tömegmészárlás ügyében vizsgálatot folytató állami bizottság elnökének. Az emberi portré, a drámai helyzetek művészi megjelenítése mellett figyelemre méltó, hogy a nem zsidó Beke György

milyen alapos ismeretekkel rendelkezik a zsidó hagyományok tekintetében.”

Fel kívántam idézni az Új Kelet kommentárját, már csak azért is, mert egy kedves, tisztelt kolozsvári kolléganőnkre emlékeztet: ő hívott fel telefonon, ő ajándékozta nekem az újságot. Erős Blanka akkor már ágyhoz kötött beteg volt. Előzőleg majdnem két évtizeden át főszerkesztője a kolozsvári Dolgozó Nő című nőmozgalmi képes folyóiratnak, a legnépszerűbb romániai magyar újságnak. A Marosvásárhelyen született újságíró a második világháború idején ápolónő Kolozsváron, majd megjárta a deportálás poklát. Főszerkesztőként, a diktatúra igen nehéz időszakában küzdött a magyar kultúra, a magyar irodalom jogaiért. Úgy mondták akkoriban, hogy a román pártemberek megpróbálták a magyarság ellen hangolni: miért védelmezi a magyarokat, hiszen azok haláltáborba hurcolták őt. Nem a magyarok, felelte, hanem a fasiszták, és ez egészen más. A magyar nyelv és a magyar kultúra pedig az én nyelvem és az én kultúráim.

Az erdélyi zsidóság története számtalan ilyen példát ismer. Újságokat, folyóiratokat patronáló tehetősek vagy földhözragadt szegény székely zsidók adták megindító példáját hűségüknek a magyar nyelv és művelődés iránt. Ilyen téren Nagyvárád egykori főrabijára, Kecskeméti Lipótra emlékeztethetek, aki 1920-ban azért hozott létre nagy anyagi áldozatokkal, zsidó felekezeti iskolát, hogy ott – egykori iskolai értesítőtől idézek – „magyar nyelvű és magyar szellemű oktatást biztosítsanak a nagyváradi ifjúságnak, felekezeti különbség nélkül.” Trianon után a román főhatalom megtiltotta, hogy zsidó vallású gyermekek keresztény felekezeti iskolákba járjanak, vagyis magyarul tanuljanak. Állami iskolába kellett volna járniuk, román szóra. Kecskeméti főrabbi létrehozta a zsidó felekezeti iskolát, és arra törvényes joga volt, hogy az iskola tanítási nyelvét megszabja. Magyarul tanítottak az iskolájában.

Milyen jó lenne, ha az ingerültség, a gyanakvás pillanataiban ilyen példák jutnának eszünkbe, zsidóknak és nem zsidóknak egyképpen!

Máramaros tájain járva, úgy érzem, nemcsak írói, de egyáltalán magyar kötelességem, hogy megkeressem a hajdani fadóntó és földműves zsidók életének nyomait, felmutassam azt, ami ebből megmaradt, emberi életek és temetők romjaiban, és néma tisztelgéssel fejet hajtsak a magam nevében, mindannyiunk nevében az elhurcoltak és meggyilkoltak emléke előtt.

Öreg ház a falu közepén, pitvarában öregasszony gyapjút fon. Eladásra, mert kell a pénz. Szegény az asszony, szegényes a háza. Lomhán jön be egy macska, felugrik a vaskályhára. Ritkán lehet tűz benne, ha ennyire odaszokott. Az öregasszony szárazat ebédel. Az urát meleg étellel várta mindig, két fogással. A falak bent zöldesek, derűsek, kívül kékek, kopottak. A szoba felé nyitva az ajtó, bepilanthatók: az ágy magasra vetve, szépen letakarva. Ha az ablakon át az udvar felé nézek, tekintetem előbb a nyári konyhába botlik, aztán a kukoricakasba. Üres a nyári konyha, szél muzsikál a kasban. Hátról istálló-szín zárja le az udvart, amelyet magasan felvert a fű. Az öregasszony három éve özvegy. Férjéé volt a ház, Klein Izidoré, ő építtette, az embere, értett az a famunkához is, nemcsak az erdőléshez, fuvarozáshoz meg mindenféle mezei munkához. Itt, Avasújfaluban – Certezen – csak akkor él meg az ember, ha többféle munkához is ért, és egyiket sem hanyagolja el.

– Klein Izidor volt tehát a férje neve, néném?

– Hivatalosan úgy írták.

– Miért emlegetik akkor Strulnak?

– Nálunk mindenkinek van egy másik neve is, a hivatalos mellett – mondja az öregasszony, és mosolyog. Szép fehér fogsor villan elő a vértelen ajkak mögül. Műfogsor, vagy öt esztendeje tették Máramaroszigeten. Férje ragaszkodott hozzá, hogy tétessen műfogakat. Erősen jó férje volt ez neki, mondja, harminckét esztendőt töltöttek együtt, soha egyetlen szóval meg nem bántotta volna.

– A melléknevéért nem haragudott a férje?

– Hiszen azt nem csúfságból adták. Mindenki tisztelte, szerette őt a faluban.

Újfalú végében, ahogy Máramaros felől bejöttem, egy idősebb férfitől érdeklődtem Klein Izidor felől. Ő is Strulként emlegette, s lekapta a sapkáját:

– Meghalt szegény Strul. Isten áldja az emlékét is. Ritka szorgalmas és becsületes ember volt. Együtt dolgozott velünk a mezőn, az erdőben, mindenütt.

És Gheorghe Pop – így hívják a faluszéli román embert – úgy biccentette meg a fejét, mintha gondolatban keresztet vetne halott társára, a kegyelet búcsújaként. Fon a néni, egy pillanatra sem hagyja abba, miközben beszél, mintha a párkák egyike lenne, első a három közül, és a saját meg a férje sorsának fonalat fonná keserves buzgalommal. Pedig ezt a fonalat, közös életüket nemcsak legombolyította már a második, de el is metszette a harmadik párka, a legkegyetlenebb.

Gyermekkoruk óta ismerték egymást. Ez a telek, melyen az özvegy háza áll, a Klein családe volt, mióta csak emlékezni tud a falu. Az öreg Klein is földműves, mint a fia, Izidor, földhözra-

gadt, nehezen élő szegény ember. Ki tudhatná ezt jobban, mint éppen a tőszomszéd Mihoc família? Ennek a Mihocnak a lánya az özvegyasszony, akivel a múlt szakadt szálait kötözgetjük.

– Hogy szólította magát a férje?

– Melyik? Strul?

– Volt a nénémnek másik férje is?

Előbb arra felel, hogy miként szólította őt Strul, a második férje. Ţuţuikának. Mert leánynevem Ţuţuie Mihoc volt ő. Aztán fordítja figyelmét régebbi idők felé.

– Tizennégy éves voltam, mikor az első uramhoz hozzáadtak. Honnan tudtam volna, mi a házasság? Anyám parancsolta, hogy menjek férjhez, hát mentem. Mindenben ő parancsolt. Hogy menjek a mezőre, a boltba, ide meg oda. A parancsolást adta át az uramnak. Fogadjak szót, mondta, mikor kiléptem a szülői házból, kövessem az uramat, akárhogy bánik velem, ez a törvény. Nem is mertem volna ellenkezni vele, hiszen az uram, Ioan Ciorbea tizenhat évvel volt öregebb nálam. Apám lehetett volna.

– Földműves ember volt?

– Kártyás ember! Egyebet nem ismert, csak a kártyát. Tudja-e, fiam, mit jelent az, ha a férfi a kártyával kel és azzal fekszik? Ha jól járt a lapja, jött haza a sok pénzzel, számolta előttem, csak számolt, de nem adta a kezembe, s hetykélkedett, hogy melyik paraszt keres kapával, kaszával annyit, mint ő az eszével? De az efféle kereset mindig elment, több is, kétszer annyi, háromszor annyi... Utoljára a ruháját is elkártyázta... Azt sem bántam, ha anyám agyonver, én bizony elszöktem tőle.

– Klein Izidorhoz szökött?

– Dehogy, fiam, haza anyámhoz. Strulnak akkor volt felesége meg egy fiacskája. Később nőült, igaz, mert sokáig szolgálkodott, Vasile Bignél volt kocsis... Aztán Strult elvitték munkára... Apját, feleségét, fiát deportálták. Nem jöttek vissza soha...

– Klein Izidor, a későbbi férje hogyan szabadult meg élve?

– Strul? Azt mondta, hogy ő munkán volt végig. Hallotta, hogy elvitték a zsidókat, de nem akarta elhinni. Ember embert hurcoljon halálba? Ezt majd később mondta, mikor már a felesége voltam. Mikor hazajött, egy évre rá, hogy az apját, feleségét, fiát elvitték, egy ideig mintha megnémult volna... A kapuban álltam éppen, a szomszéd ház kapujában, mert mondtam, hogy visszaköltöztem volt anyámékhoz. Láttam, hogy jön egy rongyos, szakállas ember. Ismerősnek tűnt. Jött végig a főutcán, aztán ennél a hídnál, a ház előtt befordult. Már tudtam, hogy ő az. A hídtól alig lépkedett. A kapujukon úgy nyomta le a kilincset, mintha tüzes vasból lett volna. A kapu nem nyílt. A házban nem lakott senki. Még egyszer próbálta

a kilincset, erőszakosabban. Úgy mondta nekem később, hogy megörvendett, amiért nem nyílt ki a kapu. Félt belépni a saját udvarukra... Odamentem hozzá. Gyere be hozzánk, Strul, egy tál étel jut neked is. Ebéd ideje volt éppen.

Egy hétig Mihocéknál lakott a hazatért. Csak egy hét múltán volt annyi ereje, hogy átmenjen az apja házába. Űtuıie elkíserte.

– Nem maradsz itt nálam? – kérdezte félve a férfi.

Attól a naptól kezdődött harminckét esztendő házasetünk. Egy év múlva vettek két lovat, segítette őket a rokonság is, főként azonban a saját szorgalmuk. Került később egy tehén is. Kleinnének most is van egy tehénkéje, nélküle nem tudna megélni egy öregasszony sem. Újfaluban magángazdák élnek, a föld köves és gyenge ahhoz, hogy érdemes lett volna a közös gazdálkodást erőszakolni.

– Fuvarozott a lovakkal az ura, néném?

– Mit egyebet, fiam? Erdőlt... Ez lett a veszte is szegénynek. A lovak megijedtek, kiesett a szekérből, nagyon megütötte magát... Nem volt ember többé... Mind csak sorvadozott... Hatvannyolc esztendő korában meghalt... Éppen egyidősek voltunk. A természetünk is egy volt, fiam...

Zöldes szemében az emlék boldogsága rebben.

– Gyerekük nem lett?

A zöld szem elhalványul, mintha árnyék borulna a múltra. Nehezen felel:

– Félt a gyermektől... Ki tudja, milyen lesz a sorsa... Ha pedig Strul félt, én sem akartam. Soha nem tettünk egymás akarata ellenére.

– Tudott-e jiddisül a férje?

– Hogy mondja, fiam?

– Zsidóul.

– Ha egyszer az volt. Olvasni is tudta az ő könyveiket. Csak éppen nem volt ideje erre. A fuvarosnak mindennap az erdőt kell járnia.

– Volt-e még zsidó földműves, fuvaros Újfaluban?

– A sógora, Hers.

– Hers és még hogy?

– Én csak így szólítottam, hogy Hers. Elment Izraelbe.

– A férje nem akart menni?

– Járt egyszer. Kapott útlevelet, két testvére él ott. Mikor indult, azt kérdezte, én tudnék-e élni olyan messzire. Én itt születtem, Strul, mondtam neki, mert egyéb nem jutott eszembe... Hát én nem itt születtem, Űtuıika? Ebből már tudtam, hogy vissza fog jönni.

Máramaros falvaiban alig akadok Klein Izidor társainak, zsidó parasztnak a nyomaira. Pedig százával, ezrével éltek itt az 1944-es deportálás előtt. Fél falvak, majdnem egész falvak zsidó lakosságúak voltak, ősi közösségeikben éltek, minden munkalehetőséget felkaroltak, a földműveléstől

a kereskedelemig; a fadöntéstől a pásztorokodásig...

F. Brunea-Fox, a két háború közötti korszak valóságának riporter-felfedezője, akit abban az időben a „román riport hercegének” neveztek, pedig egyáltalán nem volt herceg vagy gazdag ember, 1928-ban bejárta ezt a vidéket, és az *Adam* című folyóirat hasábjain riportsorozatot közölt a máramarosi zsidó szegényekről, kétkézi munkásokról. „Találkoztam velük Máramaros minden táján, emberek és viszonyok közé beleilleszkedve, azzal az alkalmazkodási ösztönrel, amely segítette őket sok ezer éves hanyattatásaikban, hogy minden balsors közepette önmaguk maradhassanak.

Láttam őket alig száz méter magasságban a tenger szintje fölött, a síksági ember állapotában, az eke szarva mögött, kaftánjuk szárnya bedugva a tüszőjükbe, és szántás közben kissé orrhangon zsolnárt vagy zümmögő gettódalt énekeltek. Rájuk akadtam valamivel magasabban, úgy ötszáz méteren, kétlovas szekér bakján, amint rönköket szállítottak a gyárba, jiddisül tréfálkoztak a vajdaszárma-zék paraszttal, csattogtatták az ostort, és szidták az állataikat, nekifeszítették vállukat a szekér oldalának, ha elakadt a kerék, vagy nagy fizikai erővel hajították félre az útjukat álló deszkákat. És láttam őket még fennebb, ezer méter magasságban, őserdők mélyén, amint egy orvos szakértelmével kopogtatták a százados tölgyek kérgét, vagy az esti ima alatt hajlongtak a rönkfűrészt mellett, amelynek étvágyát fenyőtörzsekkel táplálták egész nap. És ha kedves neked ez a vidék, s még ennél is magasabbra kapaszkodsz, ne lepődj meg, ha a havasi ösvényen is kaftános zsidó jön szembe veled, harmadfű kancán lovagolva, szakállas arcát pirosra csípte az éles levegő, s mikor köszönt, kérges kalapja alól, feje tetején, mint egy odaragasztott fekete búb, kaperli tűnik elő.”

Mintegy negyvenezer zsidó lakosa volt akkoriban Máramarosnak, és a teljes valóságra figyelő író-riporter őszintén láttatta rétegződésüket is: a földműves és érdőlőmunkás zsidók mellett a kereskedőket és gyárosokat, s a látszólagos – közös hagyományokkal eltakart – azonosság mögött az éles ellentéteket. Megállt a riporter Felsővisón Reb Leib Wolf lakásánál, neki volt akkoriban egyedül emeletes háza a közösségben, ezenkívül ezer holdnyi erdője, egy malma és egy fűrészgyára. Ez a dúsgazdag ember, akinek vagyonát F. Brunea-Fox 20–30 millióra becsülte, ugyanúgy szaténból készült kaftánt viselt, szakállát fapálcikával adjusztálta, halántéka alatt éppúgy fültincset hordott, és pajeszát nem rózsavízben, hanem szája szélén megnedvesített ujjával simítgatta, fényesítette akkor is, ha történetesen éppen a főispán úrral ült szemben...

Érzékletes hangulatot rajzolt a riporter egy sziget szombatáról, mikor a városban minden üzlet

zárva, kivéve egy magyar vegyeskereskedést, amelynek gazdája milliókat keresett azon az ötletén, hogy éppen a „zsidó utcában” nyitott boltot; a fiákerek bakján csak keresztények ülnek, ők tesznek tüzet, nekik szabad mozogniuk, dolgozniuk ezen a napon, az egész héten át nyüzsgő kávéházak üresek, a kaftánok eltűntek belőlük, „a pénz most csak profán kezekben forog, még rendőrök sem láthatók (ők is zsidók) a kihalt központi utcákban. Egymillió lejért sem találhatnák most itt egyetlen zsidót! Igen, azok közül, akik máskor százával szaladgálnak fel és alá olyan türelmetlenséggel, mintha ki tudja, milyen vad seftelést vinnének véghez. Mintha nem tudnók, hogy illúzióikat kergetik csupán, egygrammnyi csalóka ópiummal próbálják elaltatni öntudatukat, amely a szegénység, becsapottság és hiábavalóság érzésével van átítatódva. Mintha nem látnók és hallanók őket a piacon és a kávéházban, amint halandzsálnak, Rothschild milliói fölött civakodnak, és mégis csodát varázsolnak maguknak: a semmiből is megélnék.”

Tradicionalis életkeret és nyersen kiütköző ellentétek, a közösségen belül és még inkább azon kívül. A máramarosi zsidók ősei pogromok elől menekültek ide. A gyűlölet kísértése itt sem múlt el felőlük. Egy nemrég megjelent román munkában – a fasiszmus romániai történetét foglalja össze – megdöbbenve olvasom, hogy az egyik legerősebb vasgárdista fészek éppen Borsa volt, ahol több ezer zsidó élt, ahol F. Brunea-Fox a kaftános fűrészgári munkásokkal találkozott. Itt lobbant fel az antiszemitizmus pusztító tüze – nemcsak képletesen – 1930 táján... Szorongva megyek el a mai Máramarossziget egyik obeliszkjéhez, amely nem a főtéren áll, hanem félreeső utcában, a hajdani zsinagóga helyén... Magyaroként szomorúan, tépett lélekkel állok az emlékkő előtt, a vaskorlát-nak támaszkodva. Talán egy térdhajtás illenék most tőlem, de az utca közömbös sietői nem tudnák mire vélni. Az obeliszk közepén hétágú gertyatartó, alatta a tragédia évszáma – 1944. –, ettől jobbra héberül, balra románul a felírás: „1944 májusában 38 000 máramarosi zsidó állampogárt öltek meg a náci haláltáborokban. A fasiszta-hitlerista sorscsapás áldozatainak emlékére emeljük ezt a követ, miután a dicsőséges szovjet hadsereg felszabadította. Harcolunk az újabb imperialista Hitler ellen, hogy az embertelenség ilyen bűntettei soha többé ne ismétlődhessenek meg!”

Egy kimondhatatlan történelmi tragédia és egy elsüllyedt világ sírköve.

Mit is őrzött meg a helyi emlékezet azokról a kaftános zsidó földművesekről, akik a mostani máramarosiak szüleivel, nagyszüleivel együtt éltek, akik az eke mögött haladva orrhangan dűnynyögték a gettótálat? A havasi fadöntőkről, gatteresekről, kisiparosokról?

Csernátóni Ákos tanító jól emlékszik, hogy Hosszúmezőn a zsidók gyári munkások, kereskedők és földművesek voltak. Utóbbiak a Belső Szegedben éltek.

A hosszúmezői fafeldolgozó üzem párttitkára, Benedek Sándor:

– Sok zsidó volt velünk az üzemben. Az anyagtéren, a szállításnál, a körfűrésznel dolgoztak. Én legjobb viszonyban Zelikovicsékkal voltam...

Felsőronán Niokoláj Petrecky most a „zsidó”, vagyis a kereskedő: a fogyasztási szövetkezet elnöke.

– Tudja, mit mondok én magának? Legalább olyan nehéz mesterség ez, mint a fadöntés. Hús esztendeje csinálom. Lótni-futni áruért, kocsiért, hol ez nincs, hol az, s legfőbb baj, hogy azt sem tudom, hol keressem. Pedig a falu népe rajtam kéri számon, ha valami nincs a szövetkezetben. Szívesen megkérdezném, ha lenne kitől: ők hogyan csinálták? Azt mondják az öregek, akkor volt itt utoljára kereskedelem...

– Felsőronán főként kereskedők voltak?

– Majdnem hatszáz zsidó volt nálunk a második világháború előtt. Ennyi kereskedő aligha élt volna meg. A többség szegény volt, erdőmunkás, nap-számos. Fogel Dávidéknál fadöntő volt az egész család, már a férfiak... Emlékszem zsidó erdőmunkásra, aki bocskorban járt, ökrökkel szállította a rönköket.

– Ukrán falu a maguké, ön is ukrán...

– Tudom, mit akar kérdezni. Nálunk békesség volt mindig ukránok és zsidók között. Nem volt soha ellentétünk a rónaszegi magyarokkal sem. Ötvenhárom esztendő vagyok, de helyi torzsalakodásra nem emlékszem...

Gerstmayer József építész igazi szigeti lokálpatrióta, jóval többet is tud városa múltjáról, mint amennyit harmincnyolc esztendő életének emlékeiből ismerhet.

– Máramarosban az iparosmunka és a földművelés jobban összefonódott, mint bárhol másutt. Itt csupán az egyikből nemigen lehetett megélni. Ahhoz kevés volt a föld és kicsi a klientúra. A legrégibb cég a csizmadiáké volt Szigeten, ehhez csak magyar és német mesterek tartozhattak. A csizmadiáknak mind volt „külső kertjük” is, dombvidéki gyümölcsösük. Nem szórakozásból tartották, nem kirándulóhely volt számukra. Kellott a megélhetésükhöz.

– A zsidók milyen ipart folytattak?

– Mészárosok, órássok, bádigosok, szabók voltak. Különösen sok volt közöttük a szabó. És persze, itt bent, Szigeten egész üzletsor zsidó kereskedő volt...

Azért a kereskedők is úgy különböztek egymástól, mint a csillagok: csak nagyon távolról tűntek egyformának. Kereskedő volt Groedel báró, aki egyébként ipari szintre emelte a fakitermelést

a máramarosi havasokban, és kereskedő „Salamon, a gázos”. Ez a Salamon ugyanis (csak a vezetőknévét emlegették mindig) előbb szódavizet hordott a házakhoz, aztán megpróbálkozott favágógéppel – talán éppen abban az időben, mikor egy másik Salamon, a félrejáró, Sütő András félszeg-életrevaló, a történelem irányát soha el nem találó hőse a Mezőségen –, majd mikor emiatt egy-kettőre „kizsákmányoló” lett belőle, áttért az aragáz-tartályok szállítására. Összeszedte, megtöltötte, és hazavitte. „Salamon, a gázos” olyan színfoltja volt hat évvel ezelőtti haláláig a tegnapi Máramarosszigetnek, mint a „zsidó utca” a főtéren egyik oldalán és a „szekeresek utcája”, a só útvonala a másik oldalon...

Karácsonyfalván az „öreg tanító”, Maruszcák Viktor a település meg a környék „mindentudója”. Sovány, alacsony ember, haja fehér, orra, arca eres, hangja sírós, de határozott. Éppen most fejezte be böjtös reggelijét.

- Milyen nyelven beszélünk? – kérdezi.
- Milyen nyelven tud maga, Viktor bátyám?
- Románul, magyarul, németül, jiddisül, franciául, oroszul, meg hát persze, ukránul, mivel ez lenne az apai nyelvem.

Kicsit megszeppenve javasolom, hogy maradjunk meg inkább a magyar mellett.

- Magyarul az iskolában tanult?
- Jóval előbb. Nézze, öcsémuram – ezt úgy mondja, mint egy Mikszáth-hős – az én apám rutén tanító volt, akkor így nevezték a kárpátukránokat, anyám azonban, Moys Margit, román származású magyar asszony... A nagyanyám magyar, ő nevelt engem... Látja, öcsémuram, az én családban benne van az egész máramarosi képlet.

- Jiddisül kitől tanult?
- Kitől? – nevet. – Tudja-e, öcsémuram, kik voltak a legjobb barátaim gyermekkoromban? A Berkovics Froim fiai, Májér és Zálmán. Velük jártam iskolába. A fél iskola zsidó gyermekből állt. Mert a falunk népe is fele részben zsidó volt. Másik fele kárpátukrán.

- Az ukránok közül más is tud jiddisül?
- Van egy magam korabeli ukrán ember, Hrenyuk Jura, aki egész fiatalságában a zsidó földművesekkel dolgozott együtt. Úgy tud jiddisül, mintha az anyanyelve volna. Ha összetalálkozunk, mindig jiddisül beszélünk egymással. A gyermek-nép körüláll, és tátja a száját.

Hozzáteszi, hogy náluk, Tiszakarácsonyfalván azsidók is mind tudnak ukránul. Annyira együtt voltak mindig, hogy ő, Maruszcák Viktor még a héderre, a zsidó hitoktatásra is el-eljárt. Ott sok hasznos tudományra tanították meg a gyermekeket.

- Jó barátainak apja, Berkovics Froim mivel foglalkozott?
- Gazdálkodott. Négyen voltak jómódú gazdák

nálunk, ő meg Berkovics Hers, König Feibich és Goldberger Hers.

- És a legszegényebb?
- Kasril Katz. Napszámra járt.
- Zsidó volt ő is?
- Kitejt belőlük szegény is, gazdag is. Többen voltak szegények. Nagybocksó felé az egész határ-részt, dülő, ugye, így mondják, öcsémuram, zsidó gazdák bírták. Káhál-dülőnek nevezzük most is, pedig már egyetlen zsidó sincs a faluban.
- Értettek-e a földműveléshez?
- Volt, aki nagyon értett. Volt, aki nem tudott gazdálkodni. Mint minden faluban... Nincs olyan falu, ahol csupa jó gazda él. De olyan sincs, ahol mindenki rossz...

– Hol élt a legtöbb zsidó földműves Máramarosban?

- Egy pillanatig elgondolkozik:
- Talán Havasmezőn. Az is vegyes falu, ukrán és zsidó népessége volt. A zsidók pásztorok. Meg marhakereskedők. A jegyző úr is részt vett az üzletelésükben... Én csak tudom, öcsémuram, a jegyző, Grigoriási György a keresztapám volt... S különben is, jó még az emlékezetem.

Hát egykori zsidó lakói, akik életben maradtak, emlékeznek-e a hajdani Szigetre, Máramarosra?

Maczalik Alfréd történelemtanár nem Szigeten született, Nagybánya fia, de negyedszázada tanít a Tisza-parti városban. Egy időben újságíró volt, egyik alapítója a *Bányavidéki Fáklya*-nak, még az ötvenes évek végén. Szakmai szenvedéllyel ismeri és meséli Sziget történetét.

- Van egy öreg zsidó férfi, aki évente visszajön, hogy találkozzék hajdani sporttársaival. Leibi a neve, így ismeri mindenki. Külön zsidó sportegyesület működött, de ebbe keresztények is beléphettek. Ezekkel a sporttársakkal találkozik évente Leibi, a szabó, hajdani nagy sportoló. „Nem fárasztó, Leibi úr, repülővel meg vonattal eljutni Máramarosszigetre?” Csak mosolyog az öreg. „Olyan nekem Sziget, barátom, mint az égi manna. Ha láthatom a sporttársakat és beszívhatom ezt a jó szigeti levegőt.”

Kérdezem Maruszcák Viktortól: földműves zsidók tértek-e haza munkaszolgálatból, deportálásból?

- Jöttek... inkább férfiak... Nekifogtak szántani-vetni a Káhál-dülőben... Aztán sorra elköszöttek. Viktor, én megyek. Egyedül maradtam, Viktor. Félek, Viktor. Éjszaka rémálmaim vannak, felriadok, nyöszörgök. Megyek, Viktor. Nem szívesen, de megyek... Mit mondhattam volna nekik, gyermekkori barátaimnak? Tudták, hogy három zsidó családot mentettem meg a fasiszták elől, megszöktettem őket. A Luger Izrael családját, a két lányt, Kraindelt és Szuzit, Luger Strulékat és Goldberger Herséket... Kraindelnek és Szuzinak még udvarolgtam is fiatal

koromban, szép zsidó lányok voltak... Amerikában él az egyik, levelezek vele... Mit mondhattam volna? Hogy itt soha többé nem lesz fasizmus? Tudják ezt, felelték, de a rettenet itt ette bele magát az idegekbe... Ezek a zsidók, akik a munkaszolgálatból vagy a deportálásból visszajöttek, nem azok voltak már, akiket elvittek... Egyiket sem hallottam többé énekelni.

– Addig szokásuk volt?

– Jókedvükben vidámat, szomorúságukban olyan zümmögő fájdalmas dalokat. Gettódalokat, Egyiket-másikat én is megtanultam tőlük.

Eisikovits Mihály zeneszerző, aki később a kolozsvári Állami Magyar Opera alapítója-igazgatója lett, 1938 nyarán Máramarosba utazott, hogy a zsidó lakosság jiddis nyelvű folklórját lejegyezze. Nem is folkloristaként, tehát a mindent összegyűjtés szándékával, hanem zeneszerzőként, hangulatokat találni Erdély egyetlen népi életet élő zsidó közösségének világában. Nem is volt fonográfja, csak ceruzája. Visón, ahol legelőbb állt meg, de másutt is, eleinte meglehetősen bizalmatlanság fogadta a fiatal temesvári tanárt. Pénzt ad ki azért, hogy az ő énekeiket meghallgassa? Egy tisztességes zsidó ember nem tesz ilyen könnyelműséget! Némelyik álcázott fináncnak, mások a sziguranca ügynökének nézték. Különben is, simára volt borotválva az arca!

– Ha betévedtem egy szatócs üzletébe, az hirtelen zavarba jött, izgatottan rendezgetni kezdte szegényes portékáját, és hebegve székkal kínált. A gyanakvás azonban lassan-lassan foszladozni kezdett, és helyét meleg, ritkán érzett testvéri szeretet foglalta el. Azt azonban továbbra sem tudták megérteni, hogy miért gyűjtöm ezeket a főleg öregek által őrzött rigmusokat. Végső érvként egyszer azt mondtam nekik: nézzék csak, emberek élnek és meghalnak, többnyire semmi sem marad utánuk. Legalább e néhány dal maradjon meg, bennük fájdalmaik és örömeik. Nem sejthettem, hogy meggondolatlanul odavetett szavaim milyen tragikusan fognak igazolódni, s hogy valóban nem sokkal több marad meg a máramarosi haszidizmusból.

(A haszid zene a lengyelországi és ukrainai haszid mozgalom gyümölcse. A haszid mozgalmat a XVIII. század első felében élt legendás Bal Sém Tov alapította. A rabbinikus szigorral szemben ez a mozgalom az életigenlést hirdette: „Szolgálj az Urat táncsal!”)

Egy betegen fekvő, közel százéves visói öregasszony, Freide Daniel valamikor a község leghíresebb énekes volt. Eisikovits Mihályt ezzel fogadta:

– Túl későn jött! Ha húsz-harminc évvel ezelőtt jött volna... A szavakat még tudom talán, de mit érnek, ha nem éneklük őket az ember?

Végül mégiscsak elénekelte, fáradt hangon:

„Istenem, miért adsz egyiknek sok pénzt, másinak sok gyermeket, nyomorúságot?!” Eisikovits Mihály néhány páratlan szépségű bölcsődalt jegyzett le. Bennük – Ady hasonlatával – álmodik a nyomor. Szegény fadóntó felesége azzal altatja el gyermekét, hogy aludj, aludj kedvesem, ne félj semmitől, mert a te apád gróf, a te anyád meg grófnő! Vagy máskor a mesés elemekbe az örök vágy szövődik: tanuljon a gyermek, ismerje a Tórát, írjon könyveket, a betű hatalmával emelkedjék ki a szegénységből... .

– A haszidizmus megtanította híveit énekelni, táncolni, örülni az életnek. Ezért játszik létük minden megnyilvánulásában oly nagy és lényeges szerepet a dal. Dalkészletük nagy részét különböző imákból és zoltárszövegekből kiragadott alkalmas részek és szöveg nélküli, mondhatnám, abszolút zenei kifejezésre törekvő niggunok képezik. A haszidizmus nem zárkózott el az együtt élő népek, főleg a nosztalgias alaptermészetben közös szláv és román zenei elemek átvételétől sem. Az ünnepi niszahok szellemében és zenei alkatában pedig ősi, keletről hozott reminiszcenciák őrződtek meg. Mivel a dal főként ünnepeik s különböző alkalmak bearanyozója volt, az egyéni éneklést nagyrészt a csoportos éneklés helyettesítette. Előadásait intenzív átéltség s meglepő hatású, a leghalkabb zümmögésszerű pianissimótól az önfelelt tobzódás kifejezéséig fokozódó dinamikai készség jellemezte. Találkoztam érdekes, primitív többszólamúsággal, illetve heterofóniával is. Meglepő volt a zene őskeleti felfogása, vagyis az, hogy a dal, az ének, akár a vallásos szövegek, szent, isteni eredetű!

Eisikovits Mihály kolozsvári otthonában elem teszi máramarosi dalgyűjteményének 1980-as New York-i kiadását. *Songs of the martyrs, Hassidic Melodies of Maramures*. (Mártírok dala. Máramarosi haszid melódiák.) Egy eltűnt máramarosi népcsoport szellemi obeliszkje. Kányádi Sándor évek óta készíti e dalok magyar fordítását, jószerént az Eisikovits Mihály kézírásos füzetek alapján. Baráti beszélgetéseken és sajtónyilatkozatokban lelkesen dicsérte a dalok költői szépségét, és szenvedélyesen érvelt saját igaza mellett: oly közeli sorsból oly kevéssé ismerjük igazán egymást.

Két nyáron át jegyzett, gyűjtött Eisikovits Mihály Máramarosban. Másodszor 1939-ben. Ott volt szeptember 1-én, a második világháború kitörésének napján. A rabbi komoran, elgondolkozva mondta a zeneszerzőnek:

– Ez nem lesz jó nekünk. Ez halál lehet számunkra!

Itt maradtak a kőfállal körülvett temetők. Nem olyan díszesek és régiiek, mint amilyenekről Erdélyi Lajos szép könyvet adott ki nemrégiben. De talán több van belőlük, néhol egy-egy mellékutca mentén, elhúzódva a világtól. Felsőronán egy dűlőúton át közelíthetem meg. Bota Istvánné,

Teréz asszony kertje a temető aljában van. Megkérdezi: halottam van a temetőben? Magyar asszony, románul kérdezi, így szokta meg, Felső-rónán vagy tizenöt magyar család él összesen... Három évtizede nem temettek ide senkit, mondja Teréz asszony. A kerítésen át beláthatok. Gondozott sírok, virág egyiken sincs. A temető jó fele üres, valamikor hosszabb jövőre gondoltak. A sírkövek elég jó állapotban, messze szakadt családtagok gondja érződik rajtuk. Egy sírkőn a hagyományos hétágú gyertyatartó. Csupán egyetlen kő van kidőlvé, azt valaki nekitámasztotta egy másik, szilárdan álló sírkőnek.

Az ember kinek, minnek támaszkodhatik, ha ennyire egyedül marad, kitépetten családjából, hagyományából?

Felső-róna hajdani 587 zsidó lakójából egyetlenegy maradt, Káhán Géza, a suszter. Ő is Alsó-rónán él, de minden héten egyszer, szombat délben átjön Felső-rónára. Szombaton nem dolgozik, ünneplőt vesz magára – alig különbözik ez a hétköznapi viselkedéstől –, eljön a szülőfalujába, betér a kocsmába, kér egy féldecit, sokáig szopogatja. Még egyetlenegy szombaton sem maradt el. Mintha valami különös „kegyeleti hely” volna számára a koszos felső-rónai csapszék.

Alsó-rónán könnyen megtalálom. Úgy igazítanak el hozzá, hogy a legszegényebb házat keressem, szemben az útkeresztezéddel. Rozszant épület, a hitközségé volt. Vilanydrót nem jön be ide. Miből, kérdezi éneklő hangon az öregember, de nem is érdemes, teszi hozzá, lebontják ezt a házat. Egy alsó-rónai ember, Gheorghe Ulisi megvásárolta. Neki egy másik, kisebb házikót épít fel ezen a telken, mondja az alsó-rónai zsidó suszter...

– Hess, te, ne bolondulj, drága tyúkocskám! – kergeti be egyetlen elkódorgott tyúkját az utcáról. Kerítés nincs a ház előtt. Előreenged. Aztán a kályhához szalad, nehogy odakozmázzék az étel. Magának főz, mos, takarít vagy harminc eszten-deje.

– Mi van most a kályhán, Géza bácsi?

– Zöldpaszuly, fokhagymásan. Így szeretem. Egy kicsi tejfel is kellene rá, igaz-e? Hol kapni most ebben a faluban tejfelt?

Fején széles karimájú, fekete kalap, a házban sem veszi le. A kalap alól hófehér haj lóg ki. Arcán egyik ránc a másikba szakad. Szeme barnás, fáradt. Káhán Géza elmúlt hetvennégy esztendő.

Az ablaknál suszterasztalka, kalapácsok, szegek, kapták, csiriz. Apja is csizmadia volt, de nem ebben a házban, hanem fent a piacon volt műhelye, szemben a mostani élelmiszerbolttal.

Magyarul beszélgetünk, töri a nyelvet, Alsó-róna tiszta román lakosságú.

– Kuncsaft akad-e elég?

– Foltozás, varrás, néha egy-egy talpalás... Engem már a fináncok is elkerülnek. Adót sem

kérnek tőlem... Tudja-e, milyen boldog lehet az az iparos, akitől még követelik az adót?

Káhán, Káhán, ismételve a nevét. Máramaroszigeten az egyik leghíresebb nyomda fölött ez a felírás állt: *Káhán és Társa*. Ebben az officínában készült az az 1865-ben indult *Máramaros* című liberális-demokrata hangütésű hetilap, amely egészen 1927-ig jelent meg. Indulástól tizenkét éven át a lapot Szilágyi István, a református kollégium igazgatója, Arany János debreceni diáktársa, Izaparti hű barátja szerkesztette. Szilágyi szerkesztő úr személye a hajdani igényt jelzi a lapszerkesztésben. Máramaros serkentő szellemét pedig az, hogy Szilágyi professzor úr itt írta meg és 1891-ben itt nyomtatta ki *A római irodalomtörténet rövid vázlat*a című munkáját.

– Rokona-e a nyomdász Káhánnak?

Az alsó-rónai suszter gyanakodva néz meg:

– Sok Káhán volt itt, uram!

Rozoga csergőóra a kopott kredencen. Még csak fél négy? Karóráam már négyet mutat.

– Az én óráam mindig késik – legyint egykedvűen.

Családja elpusztulását is csak egy esztendővel később tudta meg. 1942-ben elvitték munkaszolgálatra. 1945-ben jött vissza, uráli fogságból, mert az is volt, hadifogoly. Mikor elvitték, négy fiú- és négy leánytestvérét hagyta itthon. Visszatérésekor egyedül öccse, Hers köszönthette.

Arcán rángatóznak a ráncok. Szeme száraz, nincsenek könnyei.

– Odamaradt Frida is, a feleségem... És a fiam, Salamon. Másfél éves volt, mikor utoljára láttam...

– Alsó-rónán laktak?

– Fent Borsán vagy öt esztendeig. Én is velük.

– Járt-e azóta Borsán?

Éneklő hangja ködös lesz:

– Maga elmenne-e oda?

– Az öccse, Hers, hol van most?

– Meghalt...biztosan meghalt. Izraelben élt. Irodában dolgozott. De nem él. Négy levelemre nem válaszolt. Gondolja, hogy válasz nélkül hagyná a leveleimet, ha még élne?

Egy iratot mutat. Kivándorlási akta. Megvolt az útlevele. Itthon maradt.

– Mi tartotta itthon?

– Nem tudom... Maga tudná-e?... Akkor már nem volt velem a feleségem sem, a második. Egy román asszony... Szigeten él most. Más férjet talált magának... Gondolja, hogy el kellett volna mennem?... Én is gondoltam erre. Félttem, hogy meghalnék, ha nem látnám többé Felső-rónát.

– Él ott valakije?

– Valakim?... Ki élhetne? Ott születtem, ennyi... Már azt sem tudom, melyik házban... Tizenhárom esztendő koromban költöztünk át ide, Alsó-rónára.

- Barátai vannak-e?
- A legjobb barátom megvan. Vigyázok a barátságunkra.
- Kicsoda?
- Nem gondolja? Isten. Ő a legjobb barátom, bizony.

A rozzant ház ajtaján a mezüze. Hithú zsidó be sem lép olyan házba, ahol ez nincs kiszögezve.

Káhán Géza Szigetre jár be a zsinagógába, nagy ünnepeken. De már alig lehet találni tíz férfit, hogy a szertartást megtarthassák... A hitközség havi négyszáz lej segílyt küld neki. Elég-e ez, mégha öregember is ő, kérdezi éneklő hangon. Egy szekér fáért ezer lejt is elkérnek. Pedig milyen közel itt az erdő...

- Mikor elköszönök, jó egészséget kívánok neki.
- Egészség? Mondja meg a fájdalomnak, ne jöj-
jön el értem minden éjjel... A fejem... az ide-
geim... Felülök az ágyban, nézek magam elé.
Talán nem volna olyan éles a fájdalom, ha panasz-
kodhatnék valakinek...

Szombati napon Felsőórán utazom át. Dél van éppen. Bemegyek a kocsmába. Az egyik asztalnál Káhán Géza ül, széles karimájú, fekete kalappal. Kezében féldecis üveget szorongat. A kocsmazajos, hullámszik benne a nép. Az alsórónai öreg suszter egymagában ül az asztalnál.

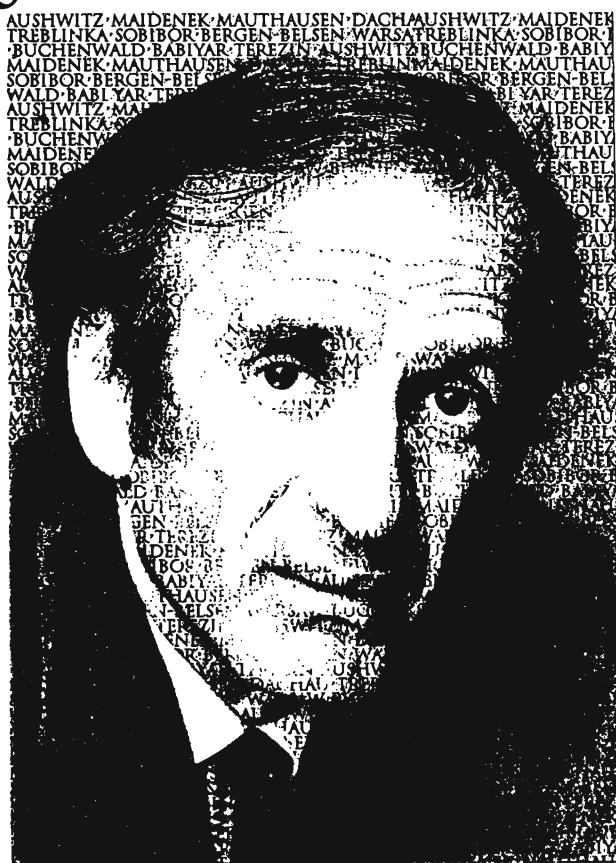
Nem merem megszólítani. Hátha a legjobb barátjával társalog.

Bikácsy Gergely / AZ ÉJSZAKÁNAK ARCA VAN

ELIE WIESEL: HAJNAL – AZ ESKÜ

Későn, de most szinte egy időben jelent meg magyar nyelven két Elie Wiesel-regény. Az író 1986-os Nobel-békedíjáig Magyarországon teljesen ismeretlen volt (a *Nagyvilág* és az *Új Írás* is csak 1988-ban mutatta be). S hozzátehetjük, hogy bár több könyve is kapott francia irodalmi kitüntetést, igazából az ottani irodalmi közvélemény sem tartotta számon értékéhez méltón. 1958 óta jelennek meg könyvei, de a legnépszerűbb francia lexikon, a *Peti Robert* még 1980-as kiadásában sem tud róla: neve csak az 1987-es edícióban tűnik fel. Wiesel Erdély határán, Máramaroszigeten született (minden külhoni lexikonban így, románosan: Sighet), anyanyelve jiddis, franciául ír és New Yorkban él – a külső körülmények is zavarbaejtőek (legalábbis bonyolultak), s nehezzé tehetik életének-életművének helyes megközelítését. Másfelől, tucatnyi könyvének csak egy része tartozik a szépirodalom körébe, műveinek nagy része esszé-jellegű, s legtöbb könyve valamiképpen a szépirodalom és a filozófia, történelembölcselet határán levő szöveg.

Az élettények „bonyolultsága” mellett éppen ez okozza Elie Wiesel műveinek a nagyon nehéz, már-már reménytelennek tetsző megítélését... bírálata... kritikáját... Nem véletlen, hogy már itt elakadunk. Előbb-utóbb, ha majd minden könyvét magyarul is olvashatjuk, kell majd egy nagyobb, összefoglaló munka életéről és műveiről. Abban, mint alkotásaiban is, együtt lesz majd s összetetten vizsgálható a vallási és filozófiai gondolkodó és a regényíró. Most azonban ennek az

PETER WEISZ MIKROGRÁFIÁJA

írásnak valami szűkítő alcímet kellene adnom, például: „E. W. mint regényíró” – sőt, még ennél is szűkítőbbet, hiszen csak két könyvről írok, más regényeit, ha ismerem is őket, csak párhuzamként, utalásként, kiegészítésül említem.

Wiesel két korai műve, az *Éjszaka* és a *Hajnal* szikár, fegyelmezett prózanyelven íródott: szűkszavú, magas feszültségű alkotások. Az *Éjszaka*